

Da Sørlandet ble Sørlandet

Regionalisme og turisme i første del av 1900-tallet¹

Dag Hundstad

Universitetet i Agder
dag.hundstad@uia.no

Keywords:

- *Regionalism*
- *regional identity*
- *cultural stereotypes*
- *tourism*
- *coastal recreation*

Abstract

During the first decades of the 20th century, a strong regional identity was constructed in the Sørlandet region. This is the southernmost region of Norway and consists of the counties of Aust-Agder and Vest-Agder. The name «Sørlandet» was introduced by the poet and region builder Vilhelm Krag in 1902. The regionalists aimed at making the culture of the region more visible in a national context, but they also worked for other causes, such as to improve the communications with the capital and to develop tourism. In the 1930s, strong regional symbols and images were constructed, in close connection with the current touristic promotion of Sørlandet as «the Riviera of Norway». The article discusses the different elements that were involved in constituting and promoting the regional identity, such as media, different regional organizations, art, literature, popular songs and the tourism industry.

Havet, skjærene, heiene lever i det navnet. Vinden som fylte seilene og hvisket seg inn gjennom krattet en mainatt, ternen som seilte i sol, porsen som duftet over holmene de grå. Alt det synger det unge sagaløse navnet om, solvarmen på de tjærede brygger, smilet, narraktigheten. Ingen har skrevet et dikt som det ordet (Ingebretsen 1942:174).

Sitatet viser hvilke lyriske assosiasjoner som kunne knyttes til begrepet «Sørlandet» i 1942. Så var det også en dikter, Vilhelm Krag, som hadde laget det nye landsdelsnavnet 40 år tidligere. Etter hvert fikk mange sterke forestillinger om hva Sørlandet var. Regionen ble knyttet til turistiske og sommerlige symboler som skjærgård, terneskrik, solgangsbris og bryggedans. Nyere undersøkelser viser at sørlendinger har en sterk identifikasjon knyttet til landsdelen (Baldersheim og Knudsen 2006:31). Ved inngangen til 1900-tallet var

dette like fullt en ukjent del av landet som de færreste oppfattet som en egen region.

I denne artikkelen skal vi perspektivere og historisere disse forestillingene. Vi skal spore røttene til det turistiske bildet av Sørlandet, men også stille mer grunnleggende spørsmål ved etableringen av denne regionen som en egen referanse- og identifikasjonsenhet. Hvordan ble Sørlandet en landsdel og hvordan fikk den sitt nåværende meningsinnhold? I artikkelen vil vi blant annet knytte disse prosessene til den regionale strategen Vilhelm Krag og til

utviklingen av turisme i landsdelen, samt til to organisasjoner som på ulike måter satte sitt preg på regionbyggingen, nemlig Sørlandsforeningen og Sørlandslaget. Først skal det redegjøres for regionbegrepet og beslektet terminologi.

Hva er en region?

Regionbegrepet brukes på mange ulike måter, men felles for disse er at regionen betegner en eller annen form for romlig enhet. Den finske geografen Anssi Paasi (1986) har kontekstualisert begrepet. Regionen sees av ham som en abstrakt størrelse som fungerer som forventningshorisont, der forventningene kan struktureres rundt fire aspekter, nemlig formingen av regionen som territoriell, symbolsk og institusjonell størrelse, samt etableringen av regionen som en størrelse i samfunnets romlige hierarki og bevissthet. Slik blir regionen institusjonalisert. Paasi gjør også et forsøk på å skille et sted fra en region, og sier at førstnevnte er knyttet til det enkelte individets liv, mens regionen er en institusjonell konstruksjon med en uttalt kollektiv dimensjon som spenner over en lengre epoke.

Innenfor politikk, byråkrati og forskning opereres det også med en rekke forskjellige bindestreksregioner, som administrative regioner, økonomiske regioner, kulturregioner og såkalte funksjonelle regioner, der ulike deler av regionen utfyller hverandre, som i en by med omland. Bruken av disse begrepene avhenger av kontekst og kan overlape. Sørlandet og andre av dagens norske fylkesoverskridende landsdeler kan ikke betegnes som administrative regioner. I motsetning til fylkene, med sine fylkeskommuner, og de interkommunale regionene, som styres av regionråd, har de nemlig ikke noe eget administrativt apparat. Det vil også være vanske-

lig å hevde at en landsdel har spesifikke samlende kulturtrekk som skiller den tydelig ut fra andre deler av landet eller at den utgjør et felles økonomisk eller funksjonelt system. Det som knytter disse territorielle størrelsene sammen er først og fremst at vi refererer til dem i vår mentale kartografi, der de opptrer på et nivå mellom det enkelte fylket og nasjonen, og at det knytter seg en eller annen form for identifikasjon til dem.²

På denne bakgrunn kan det være rimelig å betegne Sørlandet som en *identitetsregion* og en *referanseregion*. Mens en identitetsregion er en enhet det knytter seg en kollektiv identitet til, fungerer referanseregioner som hjelpemidler eller referanser for å identifisere geografiske objekter og deres relasjoner med hverandre og dermed strukturere en kompleks geografisk virkelighet (Castenson 1994:44).

I og med at innbyggerne i en region i varierende grad opplever en samhörighet, kan regionen i likhet med nasjonen sies å utgjøre et *forestilt fellesskap*, for å bruke sosiologen Benedict Andersons (2006:6–7) begrep. *Regionbygging* kan defineres som «summen av direkte og indirekte virkemidler i utviklingen av et forestilt regionalt fellesskap». Dette er basert på statsviteren Øyvind Østeruds (1994:24) definisjon av begrepet nasjonsbygging.

Ordet *regionalisme* betegner et aktivt engasjement for å fremme regionen i ulike sammenhenger. Her finner vi en glidende skala fra «uskyldig» patriotisme til radikal separatisme. Begrepet «nyregionalisme» brukes om regionenes rolle i Europa fra slutten av 1980-årene av, der målet har vært å skape konkurransedyktige og selvstyrte regioner. Dette kan settes opp mot mer tradisjonelle former for regionalisme (Keating 1997).

Det siste begrepet som skal nevnes i denne sammenheng, er *regionalitet*. Dette

er først og fremst et analytisk begrep, som ikke har gått inn i dagligtalen. Min bruk av begrepet er inspirert av den svenske etnologen Carina Kullgren, som ser på regionalitet som en slags rammefortelling om regionen. Ifølge Kullgren (2000:15) er regionaliteten «[...] resultatet av ulike komplekse kategoriseringsprosesser varigegennom menneskor ger vissa bestämda betydelse åt ett definierat och avgränsat område, och åt sig själva som invånare i detta område». Gjennom regionaliteten skapes og reproduseres det Paasi (1986) kaller forventningsstrukturer («structures of expectations») til regionen. Disse strukturene er igjen med på å organisere vår tenkning om de romlige sidene ved tilværelsen.

Det prosessuelle synet på steder og regioner Paasi og andre representanter for den såkalte nye regionalgeografien står for, finner vi blant annet representert i norsk historieskrivning ved Einar Niemis (1993 m.fl.) artikler om Nord-Norge. Kun mer begrensede sider ved regionbyggingen på Sørlandet er behandlet av historikere (Johnsen 2008, 2010, Nielsen 1995, Seland 2007). Særlig bør litteraturhistorikeren Bjørn Hemmer (1995) framheves her, da han har studert forholdet mellom skjønnlitteraturen og regionbyggingen mer allment. Min egen avhandling (Hundstad 2013a) er likevel det første omfattende historiske casestudiet av konstruksjonen av en norsk region.³

En referanseregion blir til

Sørlandet forbindes i dag med de to fylkene Aust- og Vest-Agder. Det gammelnorske områdenavnet «Agder» eller «Agdesiden» ble lite brukt i dansketiden, og dette området har kun hatt felles administrasjon i en kort periode (Fløystad 2007:181). Som ledd i en allmenn historiserende bølge utover på 1800-tallet ble Agder-navnet

børstet støv av, og i andre del av århundret finner vi det i navn på enkelte institusjoner og organisasjoner. Navnet ble også brukt bl.a. som navn på skip fra landsdelen, noe som tyder på at det knyttet seg en viss identifikasjon til området (Slettan 1998: 56–57). Folk utenfra betraktet likevel oftest Agder som en del av Vestlandet, i det minste hvis perspektivet var fra hovedstaden.⁴

Da dikteren Vilhelm Krag fra 1890-årene av ville mobilisere folk sørpå til mer engasjement for regionen, møtte han likevel liten forståelse.⁵ Krag mente at landsdelen var noe mer og noe annet enn Vestlandet. Som konservativ riksmålsmann, irriterte han seg også over at hans hjemtrakter ble forbundet med motkulturer, pietisme og «sure og karrige» Venstre-politikere (Andreassen 1994:53). På denne måten var bestrebelsene hans for å lage en egen regional identitet også et forsøk på trekke landsdelen ut av den vestlandske diskursen.

For øvrig var Krag's interesser særlig knyttet til kulturhistorien. Et utgangspunkt var en sterk indignasjon over at gjenreisningen av hjembyen Kristiansand etter bybrannen i 1892 etter hans mening ikke tok tilstrekkelig hensyn til det han oppfattet som stedets egenart (Ingebretsen 1942: 156–157). Krag ville bevare de særegne tradisjonstrekk ved kysten, som han fant bar sterke preg av kulturutveksling med borgerskapet på kontinentet. I denne sammenhengen reintroduserte han Eilert Sundts begrep «kystkultur». I Krag's støpning var dette et begrep som var forbundet med borgerskapet og formelig dryppet av dyre franske viner, og det stod således fjernt fra den nåværende folkelige oppfatningen av begrepet (Hundstad 2014).

Videre arbeidet Krag blant annet for å få et eget arkiv og et stiftsmuseum til Kristiansand. Ved inngangen til århundret

Forfatteren Vilhelm Krag (1871–1933) var Sørlandets regionale strateg. Foto: Wikimedia Commons.

var spørsmålet om distriktmuseer kontra sentralisering i hovedstaden et hett stridstema mange steder i landet (Ingebretsen 1942:157–158, Andreassen 1992). Tretende mars 1902 rykket direktøren for Vestlandske Kunstindustrimuseum, Johan Bøgh, ut til støtte for Krag i *Christianssands Tidende* og ga ham det rådet at han måtte «[...] vække en virkelig Lokalpatriotisme tillive» for å nå målene sine. Noen få dager seere, i en kronikk i *Morgenbladet* 16. mars 1902, foreslo Krag at landsdelen skulle få et nytt navn: *Sørlandet*.

Ifølge Paasi (1986) er et felles navn det grunnleggende premiss for konstruksjonen av en region. Det er likevel langt fra en selvfølge at et introdusert geografisk område-

navn skal bli populært. Geografen Josefina Syssner (2006:129–130) påpeker at en elites markedsføring av en spesifikk territoriell enhet både kan være produktiv og kontra-produktiv. Det viser mislykkede forsøk fra vår egen tid, som «Fjellregionen» (Frisvoll 2003) og «Midt-Norden» (Lysgård 2001:255–257). Oddsene var enda dårligere for at «Sørlandet» skulle bli et populært navn, siden det kun var en enkeltperson som stod bak initiativet. Etter en noe treg start, viste det seg likevel å bli naturalisert forbløffende raskt. I 1906 tok en radikal kristiansandsavis det nye og friske navnet *Sørlandet*, og en rekke andre institusjoner, bedrifter og organisasjoner fulgte etter.⁶

Fra ca. 1910 begynte den største avisen i regionen, *Fædrelandsvennen* i Kristiansand, å bruke landsdelsnavnet instrumentelt. Dette var uten tvil vesentlig for at navnet ble innarbeidet. Som andre media reflekterte ikke bare avisen hva som foregikk i distriktet, men var også med på å forme utviklingen. Når det var snakk om de tidligste potetene på Sørlandet eller de eldste menneskene på Sørlandet, fikk leserne forståelsen av at dette var en naturlig referanseramme. Den svenske litteraturviteren Dag Nordmark (1989) karakteriserer avisenes integrerende effekt som «det förenade samtalet». Bak avisens markedsføring av seg selv som en avis for Sørlandet lå det selvsagt også et ønske om å øke det geografiske nedslagsfeltet. Lignende taktikk ser vi også hos andre bedrifter. Når det gjelder opprettingen av fylkesoverskridende organisasjoner, som Sørlandske Fodboldkrets av 1911 og Sørlandets Seilforening av 1912, ser vi også at landsdelen, og ikke amtet/fylket ble betraktet som en praktisk operasjonsenhet. Gjennom stevner, konkurranser, styresamlinger og andre arrangementer virket også dette som arenaer som økte den regionale integrasjonen.

På tross av det nye navnets popularitet, ble likevel ikke Agder-navnet glemt. Et begrepspar tilsvarende Sørlandet/Agder ser vi i Hålogaland/Nord-Norge, der det førstnevnte navnet peker bakover i tid, mens det sistnevnte navnet ble introdusert i 1880-årene (Niemi 2007:85). Da Agder Historielag ble dannet i 1914, var det naturlig å bruke den historiske områdebetegnelsen (Hundstad 2015:20–21). Også da fylkene fikk sine nåværende navn i 1919 grep man til de historiske røttene.⁷ Fylkesnavnene ble Vest- og Aust-Agder, det ville da også ha virket direkte forvirrende å kalle et fylke for Vest-Sørlandet eller Aust-Sørlandet.

Den offisielle stadfestingen av sørlandsnavnet er ofte satt til 1913, da Stortinget vedtok å omdøpe det planlagte jernbaneprojektet mellom hovedstaden og Stavanger fra Vestlandsbanen til Sørlandsbanen. Det krevde tre år med parlamentering for å få til dette.⁸ Debatten om navnet på jernbanen ble en sak som i seg selv fremmet landsdelspatriotismen, og i riksavisene bidro den til at landsdelen ble mer kjent. På denne tiden var jernbaneutbygging den mest debatterte saken innenfor det politiske feltet vi i dag kjenner som distriktpolitikk. En undersøkelse basert på det digitale arkivet til *Aftenposten* viser således at Sørlandsbanen i perioden 1912–1940 ble omtalt 40–50 ganger i året. I 1912 var også Sørlandet for første gang nevnt i et leksikon.⁹ Ca. 1915 synes det som om Sørlandet var etablert som en del av nordmennenes mentale kartografi. Slik vi ser fra riksavisene, var det nå en utbredt oppfatning at Norge bestod av fem landsdeler: Østlandet, Sørlandet, Vestlandet, Trøndelag/Midt-Norge og Nord-Norge.

Resepsjonen viser at sørlandsbegrepet må ha fylt et behov, både internt og eksternt. Mange fra landsdelen grep nok navnet begjærlig som et middel for å skape et bedre bilde av en region som på denne

tiden var preget av seilskipsnæringens sammenbrudd og en utstrakt emigrasjon til USA (Hundstad 2013b:83–85). Grunnlovsjubileet i 1914 ble også et regionalt gjennombrudd, der både Sørlandet og andre landsdeler søkte å markere seg i det nasjonale bildet. I forbindelse med jubileumsutstillingen i 1914 i Kristiania, kunne avisen *Fædrelandsvennen* (15.05. 1914) tilfreds konstatere at «Sørlandet hævder sin plads og vil gjøre sig fordelagtig bemerket». Dette stod i tydelig kontrast til den storstilte kulturhistoriske utstillingen for det sønnafjelske Norge som ble arrangert på Norsk Folkemuseum 1901–1902, der det ikke var en egen avdeling for den sørligste delen av landet (Hegard 1984:149 ff, Andreassen 1992:41). På tross av disse initiativene kan det vel knapt sies at det hadde lyktes regionbyggerne å samle hele regionen.

Sørlandsforeningen og «Sørlandsk reising»

Krags kamp for å sette Sørlandet på kartet hadde utgangspunkt i hans sterke følelser for hjembyen Kristiansand. Kristiansandseliten synes å ha støttet helhjertet opp om prosjektet, mens engasjementet var påtagelig mindre andre steder i regionen. Særlig gjaldt dette landsdelens nest største by, fylkeshovedstaden Arendal i Aust-Agder, der det tok lengre tid før man fikk et eierskap til Krags prosjekt. Da Sørlandsbanen fikk sitt nye navn i 1913, skrev til og med arendalsavisen *Agderposten* (30.05. 1913) at selv om det nye navnet kunne være riktigere geografisk, syntes man «oprigtig talt, at det ikke hastet med Navnebyttet». Bak de lunkne holdningene lå en mistenkeliggjøring av kristiansanderne motiver for å fremme regionen: «[d]ette nye utslag av den kristiansanske omsorg for «sørlandets» kommunikasjoner bør sees i lys av byens

overmot og forlorne formynderskap» (*Agderposten* 20.07. 1914).

Arendals holdninger kan i denne sammenheng karakteriseres som uttrykk for et typisk «andrebyssyndrom», som vi kan finne både på lokalt, regionalt og nasjonalt plan. For Sørlandets del har konfliktaksen mellom de to byene, som går flere hundre år tilbake, vært et betydelig hinder for det regionale samarbeidet. Utspill fra Kristiansands side har gjennomgående blitt møtt med mistenksomhet. Dette gjaldt også Krag's sørlandsbegrep og hans bestrebelse for at regionen skulle gjøre felles sak for å få tildelt ressurser og oppmerksomhet.

Dette kom til å endre seg i 1918, da Krag's fetter, tidligere borgermester i Kristiansand Hans Thomas Knudtzon, ble fylkesmann i Aust-Agder. Knudtzon var like interessert som Krag i å samle regionen, og gjorde et forsøk på å formalisere samarbeidet i den særegne organisasjonen Sørlandsforeningen, som ble stiftet i Arendal i 1919. Hele 108 ordførere var med som innbydere til foreningen. «Idag staar de bedste mænd fra hele Sørlandet samlede i alvor og bestemthed», uttalte Vilhelm Krag ved stiftelsesmøtet (*Tidens Tegn* 14.10. 1919), mens Knudtzon's slagord var «Sørlandets samling er Sørlandets fremgang» (Knudtzon 1918).

Sørlandsforeningen ble betegnet som «en interkommunal organisasjon til fremme av Sørlandets interesser», og skulle altså drive regional lobbyvirksomhet. Medlemmer var kommuner, fylkeskommuner, presse og enkelte andre aktører, som stortingsmennene fra landsdelen. De fleste styremøtene ble holdt på Stortinget. Sekretæren ble etter hvert forfatteren Olaf Benneche, som var Krag's venn og også hadde stiftet Agder Historielag. Tydelig påvirket av bevegelsene «Nordnorsk reisning» og «Østlandsk reisning», lanserte han slagordet «Sørlandsk reisning» (Benneche

1925).¹⁰ Foreningen søkte å påvirke de sentrale beslutningstakerne og kjempet særlig for bedre kommunikasjoner, med utbyggingen av Sørlandsbanen som den store og samlende saken. Dårlige kommunikasjoner til sentrum gjorde nå at sørlandingene opplevde at de befant seg i nasjonens periferi, mens kontaktflatene over havet var svekket på grunn av seilskipsnæringens sammenbrudd. I seg selv var jernbanen et symbol på modernitet og fremskritt.

I utgangspunktet samlet Sørlandsforeningen hele det gamle Kristiansand bispedømme, som foruten Agder-fylkene også omfattet Telemark og Rogaland. Den store agitatoren for Sørlandsbanen var stavangermannen Sigvald Bergesen (Bergesen 2005:151–165). Det tok likevel ikke lang tid før samholdet slo sprekker, og telemarkingene var de første som trakk seg ut. Selv om rogalendingene stod for en instrumentell bruk av sørlandsbegrepet i forbindelse med jernbaneagitasjonen, vedtok fylket formelt i 1925 at det ikke anså seg som beliggende på Sørlandet.¹¹ Etter at utbyggingen av jernbanen var vedtatt i 1923, ble organisasjonen splittet i en krangel om sidelinjer og utbyggingsretning. Benneche viste seg heller ikke som noen stor organisator, og et forsøk på å innrette organisasjonen mot kulturelle formål mislyktes.

Det endelige dødsstøtet for Sørlandsforeningen kom i 1927, da Arendal vedtok å trekke seg ut og kristiansanderne stod nokså alene tilbake. En skuffet Vilhelm Krag observerte fra sidelinjen at foreningen hadde fått sitt dødsstøt, og så dette som et tegn på «naboniddet, smaaligheden, hele racens raadne skavank» (*Tidens Tegn* 05.12. 1927). Selv om den særegne organisasjonen hadde en kortvarig levetid, er den et sjeldent uttrykk for organisert regionalisme i norsk sammenheng. Sørlandsforeningen var også i dialog med et ungt miljø av

sørlendirer i hovedstaden som ville lage en utflytterforening. Dette ledet til stiftingen av ungdomslaget Sørlandslaget, som ble stiftet i 1922.

«...det finst vel ikkje eit lag som har gjort betre reklame for landsdelen sin».

I utflyttermiljøer aksentueres og rendyrkes regionale identiteter. I møte med det fremmede kan mennesker fra samme region konstruere et overløkt fellesskap og bli kategorisert av seg selv og andre som tilhørende samme gruppe. I moderne tid har utflytterorganisasjoner vært viktige i denne sammenheng. Eksempler er de svenske «studentnasjonene» eller «giller» (Salomonsson 1979:172–179; Aronsson 1995: 59) og de norske bygdelagene i USA (Lovoll 1975).

Også i Oslo har utflytterlagene vært en viktig kulturell og sosial faktor, og det er derfor ikke underlig at hovedstaden har vært en sentral arena for regionbygging i Norge. Det tidligste eksempelet er Nordlændingernes Forening som ble stiftet allerede i 1862 (Aas 2012). Det var i dette eksilmiljøet at landsdelen fikk sitt moderne navn, og det var her de viktigste nordnorske symbolene ble utviklet. Vilhelm Krag, som tilbrakte størstedelen av sitt liv i hovedstaden, skal ha vært påvirket av nordlendingene i sitt regionale engasjement (Niemi 1993:36–40). I noen år etter århundreskiftet var Krag engasjert i en kristiansandsforening som da var virksom, og det eksisterte også andre lokale lag for folk fra landsdelen (*Aftenposten* 25.03. 1913, 17.01. 1939). Etableringen av den regionale organisasjonen Sørlandslaget, som samlet sørlendirer fra Kragerø til Egersund, var likevel noe nytt.

Sammen med en del andre utflytterlag, gikk Sørlandslaget inn i Oslo Fylkeslag av Noregs Ungdomslag, senere Bygdelags-

samskipnaden (Myrstad 1974). Andre utflytterforeninger, som Nordlændingernes Forening, valgte å gå inn i By- og Bygdelagsforbundet, etter at dette ble stiftet i 1938. Her var det, i motsetning til i ungdomslagsbevegelsen, ikke mål- eller alkoholpolitiske føringer. I Oslo Fylkeslag ble Sørlandslaget i 1930-årene det største enkeltlaget, med over 400 medlemmer. Laget stod for typiske aktiviteter vi forbinder med ungdomslagsbevegelsen, som håndskrevet lagsavis, diskusjonsgruppe, teatergruppe og folkedans. Ved sine aktiviteter bidro de til å definere sørlandskhet og sørlandske symboler. Matretten «sørlandskringle» og dansen «sørlandsspringar» ble lansert. Medlemmene ble også invitert til å kåre de fremste dalevende sørlendirer (naturlig nok med Krag som en klar vinner) og til å skrive den beste sørlandsvisen. Den sistnevnte konkurransen ga ingen varige resultater, viktigere var lagets revy «Fra brygge til brygge» (1938), der to kjente sørlandsviser, *Skomagervisa* og *Sørland, Sørland*, ble lansert.¹²

Sørlandslaget var likevel på flere vis et utypisk ungdomslag. Det valgte å være målpolitisk nøytralt, til tross for klare føringer fra sentralledet. De fleste medlemmene kom da også fra byene på sørlandskysten, der målbevegelsen stod svakt, og Krag og miljøet rundt ham stod fjernt fra motkulturene. Laget var også kjent for å ha livlige fester, på tvers av den strenge avholdslinjen i bevegelsen. I Oslo Fylkeslag fikk det derfor ord på seg for å være et «selskapslag» (Myrstad 1974:16). Det mest særpregede ved laget var det målrettede arbeidet for å gjøre landsdelen mer kjent. På slutten av 1930-tallet oppsummerte en Oslo-avis Sørlandslagets rolle slik: «Lokalpatriotismen er sterk millom sørlendirer, og det finst vel ikkje eit lag som har gjort betre reklame for landsdelen sin».¹³

De mest kjente arrangementene til Sørlandslaget var «Sørlandsaftener», som markedsførte landsdelen ved en kombinasjon av informasjon og kunstneriske innslag av høy klasse. I mellomkrigstiden var denne typen lokale eller regionale «aftener» populære, og mediedekningen forteller oss at arrangementene vakte stor interesse. Dette var en del av en uhytidelig kappestrid mellom de ulike landsdelene for å gjøre seg mer synlige i det nasjonale bildet. I folkeskolen la lesebøker og det nye faget heimstadiære vekt på å gi barna et representativt bilde av alle deler av landet.¹⁴ Etter mønster av den svenske turistforeningen ble «Kjenn ditt land» motto for Foreningen til fremme av friluftsliv og kroppskultur (Löfgren 1993:52).

Det var nettopp på «Kjenn ditt land»-utstillingen i Kristiania våren 1922 at den første sørlandsaftenen fant sted, da arrangert av Sørlandsforeningen. Her ble det fremført musikk av kristiansandskomponisten Sigurd Lie og dikt av Vilhelm Krag. Fotograf Wilse, som var en ivrig ambassadør for landsdelen, viste lysbilder. I tillegg agiterte konsul Bergersen for Sørlandsbanen (*Aftenposten* 02.06. 1922). Sørlandsaftenerne ble svært populære, fikk mye oppmerksomhet i pressen og enkelte av dem ble også overført i radio.

Særlig oppmerksomhet fikk to festmøter om turisme til Sørlandet som Sørlandslaget arrangerte i Oslo militære samfund våren 1929. Det het at disse ble arrangert som et ledd i den «Sørlandspropaganda» som laget da hadde forberedt en tid, og i årene framover ble turistreklamen lagets viktigste arbeidsfelt.¹⁵ Disse møtene kan regnes som starten på kampanjen for å gjøre sørlandskysten til et turistmål. For å forstå Sørlandets gjennomslag i denne sammenheng er det nødvendig å se på noe av bakgrunnen for sommerturismen.

Endret blikk på kysten

Sørlandets regionale gjennombrudd sammenfalt med en ny fase i nasjonsbyggingsprosjektet, der det nasjonale bildet fikk flere fasetter. Symbolrepertoaret fra nasjonalromantikernes «egentlige Norge», med sublimе trekk som fjorder, breer, tinder og fossefall var i ferd med å bli forslitt og var modent for utvidelse (Sørensen 2001:162 ff, 195). Disse tendensene falt sammen med den tidligere nevnte økende interessen for kjennskap til ulike deler av landet. For de fleste var skjærgården i sør et ukjent landskap.

I jubileumsåret 1914 fikk samtlige stortingsmenn i gave en ny bok om Vest-Agder, nemlig Daniel Korens publikasjon *Omkring Lindesnes*. Her kunne man lese om landskap og kulturmiljøer som til da var nokså ukjente utenfor regionen. Koren (1914:30, 35) fremhevet skjærgården som «bedaarende vakker». Dette var et nytt blikk. Eksempelvis ser vi at det store verket *Norge i det nittende aarhundrede* (Rolfsen 1900) kun nevner sørlandskysten i en passus om gåsejakt. Her konkluderes det med at «[s]kjærgaarden kan paa en aarle og vakker Vaarmorgen ganske vist have sin Charme – men Naturens fagreste Smykke, Skoven, mangler dog» (Gregersen 1900: 435).

I billedkunsten finner vi likevel en økende interesse for dette kystlandskapet i siste del av 1800-tallet. Særlig søkte malerne Amaldus Nielsen og Johan Martin Nilssen å formidle kvalitetene i det sørlandske kystlandskapet. Amaldus Niensens idylliske malerier stod i kontrast til tidligere framstillinger av kysten, som la vekt på sublimе motiver som storm og forlis. Hans mange vemodige motiver fra Ny-Hellesund korresponderte godt med Vilhelm Krag's nyromantiske dikt fra 1890-årene. Den triste fin-de-siècle-stemningen formidles i Krag's «O Vestland, du min moderjord»,

som Krag etter hvert omdøpte til «O Sørland, du min moderjord». Første gang *Aftenposten* benyttet sørlandsbegrepet (02.05. 1902), skjedde dette i en omtale av en utstilling av den i dag nokså glemte maleren Johan Martin Nielsen, som hadde særlig interesse for «den Landsdel, som i den senere Tid kaldes Sørlandet». Siden dette var et nytt begrep, trengtes det en forklaring: «Med Sørlandet menes de Egne, som hverken har Østlands- eller Vestlands-karakter, men er en Blanding af begge».

Amaldus Nielsen malte stranden som en øde, forblåst og tilsynelatende uendelig strekning. Noen få år senere skulle stranden bli sett på med helt nye øyne. Vitalister som Jens Ferdinand Willumsen og Edvard Munch tilbød kroppen og solen og opphøyde stranden til et tempel nettopp for soltilbedelsen (Lerheim og Ydstie 2006). Etter at Den franske riviera fikk sitt store gjennombrudd i 1920-årene, kom-muniserte reklame-, film- og musikkindus-trien med all tydelighet at kysten var stedet å feriere, med skjærgårdsturer som et sær-egent skandinavisk innslag. Etter inspira-sjon fra Sverige ble «skjærgård» et moteord også i Norge, og det ble produsert både skjærgårdskomedier og skjærgårdsslagere (Löfgren 1999:120 ff, 163 ff, se for øvrig Hundstad 2011).

Kysten ble forbundet med lek og lettli-vethet, men også med helse. De medisinske autoriteter hadde gode argumenter for at det var sunt å feriere ved sjøen. Forsøk med lysterapi hadde vist at det var sunt å sole seg, og dette ble koblet med en gammel tro på at frisk luft og sjøvann hadde legende virkning.¹⁶ I 1904 skrev *Agderposten* (30. 07.) forbløffet at unge piker i København hadde begynt å ta solbad («[d]e ligner grangivelig Mulatter»), men i 1920-årene var dette også blitt populært her til lands. Ny ferielovgivning og bedre kommunika-sjoner gjorde at flere på denne tiden hadde

muligheter til å reise på ferie til kysten. I tillegg hadde emigranter fra Sørlandet opplevd strendene rundt New York og brakt rekreasjonspraksiser herfra med seg hjem igjen (Hundstad 2013d: 192). I 1930-årene fikk ferielivet ved kysten sitt store gjennombrudd i Norge, og da var det sørlandskysten, nå kalt «Norges riviera», som stod i sentrum.

Sol, sommer, Sørland

Kampanjen som satte Sørlandet på kartet som turistdestinasjon er bemerkelsesverdig. Ved hjelp av slagordet «Sol, sommer, Sørland», gjennomførte politikere, offentlige institusjoner, presse, næringslivsaktører, reiselivsnæring og ulike organisasjoner en målrettet kollektiv dugnad som må regnes som et tidlig og vellykket eksempel på regional merkevarebygging. I motsetning til de vestlandske fjordene, og Nord-Norge, som siden slutten av 1800-tallet var markedsført som «Midnattssolens land» og «Lappenes land», hadde sørlandsturismen lav inngangsbillett og fikk derfor langt større gjennomslag. Selv om de færreste hadde mulighet til å få egen hytte var ferieformer som sykkel- og teltturer rimelige alternativ og alle kunne delta i badelivet. For arbeiderbevegelsen var det et mål at reiselivet skulle demokratiseres, og turismen til Sørlandet i 1930-årene eksemplifiserer denne utviklingen (Hodne 1994: 28).¹⁷

I motsetning til f.eks. kystturismen i Storbritannia var det her en hel landsdel som ble markedsført, ikke de enkelte reisemål. Kampanjen hadde ikke latt seg gjennomføre uten engasjerte aktører, med det allerede nevnte Sørlandslaget og Reisetrafikkforeningen for Sørlandet i spissen. Reisetrafikkforeningen, som var stiftet i 1928 under navnet Reklamekomiteen for Sørlandet, omfattet strekningen fra og med

Sørlandet lokker...

Under slagordet «Sol, sommer, Sørland» fikk Sørlandet sitt gjennombrudd som turistdestinasjon i 1930-årene. Foto: Avisreklame fra mellomkrigs-tiden.

Kragerø til og med Egersund, men vestenfor Lindesnes var det adskillig færre turister.

Moderne virkemidler som reklame, radio og film ble tatt i bruk i markedsføringen. Åpningen av NRKs kristiansandskontor i 1930 ble sett på som et middel for «rasjonel, maalbevist propaganda» for landsdelens næringsliv og egenartede natur. Olaf Benneche, ble den første programsekretæren og så selv radioen som en metode til å «gjøre resten av riket kjent og fortrolig med landsdelens innsats i norsk liv» (Sandvand 2010:24–32, 36). Robert Charles Wilse spilte i 1934 inn en egen sørlandsfilm, *Sol, sommer, Sørland*. I tillegg var filmatiseringen av Gabriel Scotts roman *Fant* (1928) fra 1937 turistreklame så god som noen, med båtreisende romani som et eksotisk innslag.

Det synes som om det i den sørlandske opinionen var en sterk interesse for at Sørlandet skulle «komme på moten», som det ble sagt. Inntoget av turister, som kom med rutebåt, jernbane, bil eller sykkel utover i

1930-årene ble gjennomgående betraktet med stolthet av lokalbefolkningen. Selv satte også sørlendingene pris på å kunne feriere og rekreere i egen landsdel, og turister og innfødte inngikk i de samme praksisene knyttet til båt-, strand- og hytteliv.

Uthavnen, det hendøende sjøfartssamfunnet mot havet, ble et viktig sørlandssymbol på denne tiden. Det var hit de første turistene kom, nemlig trendsettere som kunstnere, litterater og andre. Med nedgangen i seilskips-trafikken mistet disse tidligere så vitale samfunnene sitt næringsgrunnlag.¹⁸ Slik historikeren Berit Eide Johnsen (2008:35) har påpekt, var kulturmiljøet tilgjengelig for isenesettelse og ble en autentisk kulisse for ferierende etter hvert som lokalsamfunnets opprinnelige tilpasning gradvis ble borte.¹⁹ Vilhelm Krag ferierte fra 1890-årene i Ny-Hellesund, som var gjort kjent av Amaldus Nielsen. Det kan argumenteres for at kunstnerens interesse for denne havnen gjorde at Ny-Hellesund markerte seg som selve Stedet i den sørlandske fortellingen.

Mot slutten av 1930-årene fortonte det seg som om hele verden hadde oppdaget Sørlandet. *National Geographic* utropte til og med Mandal til «the Atlantic City of Norway» (*Lindesnes* 24.07. 1937). På tross av at det i utgangspunktet var store forhåpninger om å tiltrekke utenlandske turister, var det likevel i den norske turistgeografien landsdelen markerte seg. De aller fleste tilreisende kom fra Oslo og andre byer på Østlandet. Få turister fra Kontinentet ville dra til Norge for å bade, og snakket om «the Norwegian Riviera» må ha fortont seg som heller kuriøst. For det utenlandske publikum som ønsket å bekrefte sine forestillinger om Norge, var det fortsatt det mer spektakulære vestnorske og nordnorske landskapet som egnet seg best.

I 1929 forsøkte en redaktør i Risør på å gå tilbake til Agder som regionnavn og forkaste det «drøymande» sørlandsbegrepet en gang for alle. Sørlandslaget arrangerte et debattmøte om saken, og det viste seg nå med all tydelighet at sørlandsbegrepet var befestet en gang for alle. Samtidig ble Sørlandets grenser debattert. Det var nå en utbredt konsensus om at Sørlandet bestod av de to Agder-fylkene, selv om grensebyene Kragerø (i Telemark) og Egersund (i Rogaland), som ble betraktet som byer «av sørlandstype», fikk være med i Sørlandslaget og Reisetrafikkforeningen for Sørlandet (Hundstad 2013c). Regionen hadde nå altså både navn og fastsatte grenser, og fikk i de følgende årene en mer tydelig regionalitet, i form av en etablert regional rammefortelling. Det er nemlig fra 1930-årene av at landsdelen får en stringent symbolsk grammatikk. Som vi så innledningsvis, var samtlige av disse symbolene knyttet til den sommerlige bruken av kysten: makrell, reker, svaberg, solgangsbris med mer. Til og med kulturuttrykk som trekkspill og bryggedans festet seg som regionale særtrekk.

Mens det i 1920-årenes jernbaneagitasjon var mye snakk om innlandets muligheter i landsdelen, blant annet når det gjaldt kraftutbygging og gruvedrift, førte utviklingen av turismen til at Sørlandet først og fremst ble forbundet med kysten. Forfatteren Gabriel Scott (1936) omtalte sørlandskysten som «Det egentlige Sørland».²⁰ I sine skildringer fra landsdelen i praktverket «Norge vårt land», presenterte han turistreklame i et lyrisk og høystemt språk, der fakta og fiksjon gled over i hverandre. I denne mesterfortellingen om Sørlandet trådte *sørrendingen* inn på arenaen. Denne skikkelsen ble assosiert med helt andre verdier enn det som tidligere var forbundet med folk fra landsdelen.

Forestillinger om egdene

I en hver nasjon vil det være bestemte forestillinger knyttet til innbyggerne i ulike deler av landet. I Norge kjenner vi f.eks. til oppfatningene av sunnmøringene som entreprenører og nordlendingene som frodige og lettsindige. Slike folkepsykologiske essensialiseringer er resultatet av en kategoriseringsprosess som inngår i den regionale identifikasjonen. Det er i denne sammenhengen ikke noe klart skille mellom befolkningens egen selvoppfatning og forestillinger om regionen sett utenfra (Kullgren 2000:15). Her til lands synes det som om de fleste regionale stereotyper av denne typen er introdusert på et forholdsvis sent stadium i nasjonsbyggingen, vi ser iallfall få spor av dem i 1800-tallets offentlighet.

Likevel møter vi enkelte forestillinger om folket på Agder også før 1900. Disse dekker imidlertid ikke hele regionen. Setesdølene ble sett på som «urnorske», og tradisjonsforskere dro på feltarbeid hit og kom tilbake med rike funn. Dalføret var en del av den upresise dimensjonen «det

egentlige Norge», mens dette ikke gjaldt Agder-kysten. Her var det en kjent sak at en utstrakt kulturutveksling gjennom internasjonal handel og sjøfart hadde vannet ut de verdiene som ble sett på som nasjonale. Selv om flere forfattere på 1800-tallet, deriblant Henrik Ibsen og Jonas Lie, fremhevet de heroiske losene og sjøfolkene man fant på den sydligste delen av kysten, ble dette området ikke betraktet som verdifullt når man skulle bygge nasjonen kulturelt (Aslaksen 2002). Så vel påvirkningene fra utlandet som den høye urbaniseringsgraden langs kysten gjorde at Ivar Aasen her fant det var lite å bygge på da han skulle konstruere et nytt norsk skriftspråk.

Agder mangler Vestlandets dype fjorder som overgangssoner, noe som gjør at de kulturelle forskjellene mellom innland og kyst her fortøner seg som mer dramatiske. Dro man bare noen kilometer innover i landet, ville Aasen og andre på jakt etter nasjonale verdier ha funnet adskillig mer av interesse. Med utgangspunkt i de store interne ulikhetene i landsdelen introduserte samfunnsforskeren Eilert Sundt begrepet «kystkultur» i 1856, da han beskrev forskjellene i kultur og levevis mellom kystdistriktet rundt sin hjemby Farsund og de innenforliggende bygdene Eiken og Hægebostad (Hundstad 2014:45 ff). Språkforskeren Hans Ross fra Holum ved Mandal, ei bygd som ligger bare noen få kilometer fra kysten, utga senere et tillegg til Aasens verker, der han har med adskillig ordtilfang fra hjemtraktene og andre deler av Agder (Ross 1895).

I 1897 [2010] skrev Ross også motinlegg til raseforskeren Carl Arbo, som med utgangspunkt i hodeskallemålinger og egne observasjoner ga befolkningen på den sørligste kyststripen harde karakteristikk. Egden, var ifølge Arbo (1895:46), «[...] meget nærtagen, forstaar ikke Spøg og bliver derfor let et sært, misfornøiet,

klagende eller fordringsfuldt pukkende Væsen, der kan virke demoraliserende paa bedre Omgivelser». Arbo hadde vært militærlege i Kristiansand, som kom særdeles uheldig ut av studiene hans. På Jæren og sørover langs kysten av Agder mente Arbo man bokstavelig talt fant den mest lavpannede delen av den norske befolkningen. Korts kallene her hadde de langskallede arierne i områder som Setesdal og Gudbrandsdalen som sin klare motsats.²¹ Dette bildet av landsdelen danner noe av konteksten for Krag's kronikk fra 1902, der han introduserte sørlandsbegrepet. «Folk snakker saameget om, hvad det er for en klein Folkerace her sørpaa», skrev Krag, og brukte her rasebegrepet i en helt bokstavelig forstand.

En annen forestilling som er nokså glemt i dag er *den radikale egden*. På 1800-tallet var vestre del av Vest-Agder, Lister, sammen med Jæren i Rogaland et kjerneområde for radikale bondepolitikere, representert ved navn som Teis Lundegaard og Søren Jaabæk. I hovedstadens konservative miljøer ble Lister selve symbolet på det radikale Norge. I Skandinaviske Selskab på 1860-tallet skal det således ha vært sagt: «[...] gid en kunde skjære denne store stenørken, dette fordømte «Lister» ud af Norges land og bugsere det ud i Atlanterhavet og søkke det ned!» (Ross 2010:9). Det ble også gjort forsøk på å trekke en heller tvilsom linje fra 1500- og 1600-tallets bondeopprør i landsdelen fram til 1800-tallets politikere og folkekarakter, med opprøreren Kristian Lofthus som et mellomledd.²²

Mot slutten av 1800-tallet var det likevel andre former for motkulturer mange assosierte landsdelen med. I 1870- og 1880-årene fikk pietistiske vekkelse et solid fotfeste på Agder (Slettan 1992, Seland 2001). Kombinasjonen av småbymiljøer og det strenge religiøse livet som nå utviklet

seg, kunne virke trykkende. Forfatterne Knut Hamsun (1892), Gabriel Scott (1898) og Trygve Andersen (1900) ga i 1890-årene nådeløse beskrivelser av henholdsvis Lillesand (som Hamsun kalte «Fillesand»), Grimstad og Mandal (Hemmer 1995: 26 ff, 38–40). De to mest sentrale skikkelsene i «den sørlandske dikterskole», Gabriel Scott og Vilhelm Krag, fordømte begge det de så på som svermerisk og livsfiendtlig religiositet. I stedet arbeidet de for å formidle andre forestillinger om folket sørpå. I det følgende skal vi gi noen eksempler på iscenesettelser av den regionale mentaliteten som har festet seg.

Sørendingen – «med tean i tanga»

I Vilhelm Krags diktning møter vi mange snurrike og burleske sørlandskarakterer, blant dem de to akterutseilte gamle sjøulkenene Silius og Maarten, som kjemper mot lokale mørkemenn og for retten til å drikke sin toddy i fred (Krag 1912). Gabriel Scotts mest kjente skikkelse er langt mer alvorlig, nemlig fiskeren Markus fra Brekkestø, som med utgangspunkt i Spinozas tenkning lever ensomt, saktmodig og naturnært (Scott 1918). Fiskerens gudsforståelse er knyttet til naturen på nærmest panteistisk vis, noe som skiller ham sterkt fra predikanten, som tegnes i dystre ordelag. Vi kan trekke en linje fra fiskeren Markus til dagens klisje om sørendingen, som står med «lua i hånda» – treg og lite egnet til å stå opp for sin sak. Slike forestillinger møter vi for øvrig også i andre deler av landet og er nok snarere del av en generell periferi-diskurs enn et regionalt særdrag (Johnsen 2002a, 2010, Seland 2007). I andre sammenhenger tegnet Scott et bilde av en sørending som i sinn er nærmest like flat som svabergene han synes å ha vokst ut av:

Sørendingen er ingen barsk natur. Det er

heller ikke noget høirøstet ved ham, han farer helst stille og sindig frem – kommer e' ikje idag, saa kommer e' imorra. Han har ikke tidens rastløshet i sig, ikke dens fart og ikke dens hast. Tvertom, der er noget sendrægtig ved ham, noget tungt og trægt som han vedkjenner sig og kan omtale med en viss selvironi [...] Sørendingen er i det hele mere forbeholden en østlendingen og lever mere inde-sluttet, han laaser gjerne for gatedøren – vil en fremmed ind til ham, bør han helst gaa bislagsdøren og stryke vel av sig paa matten og gi sig tid til med erendet sit. Baktrappen og bakveien spiller i det hele en stor rolle i sørlandsk lynne og sørlandsk liv (Scott 2010:14–16).

Disse forestillingene står langt fra den radikale agderbonden vi møter på 1800-tallet. Nielsen (1995:64) oppfatter konstruksjonen av Sørlandet på 1900-tallet som en kjonning av landsdelen, der både landskap og mennesker gis et passivt, feminint preg.

Felles for Krags og Scotts sørlandstyper er ellers at de fleste er eldre, konservative menn. Den sørlandske kvinnen ble til sammenligning tegnet atskillig mer utydelig (Seland 2007:113–114). Vi møter henne fortrinnsvis som objekt, som i visen om «Gorine, skjærgårdens datter», eller som et religiøst sinnet hespetre, som har som sin fremste oppgave å holde styr på sin lett alkoholiserete ektefelle.

Bildet som ble tegnet av den blide og flegmatiske sørending var velegnet også for turisme- og reklameindustrien som vokste fram i 1930-årene. Blant annet finnes han i en regionalt vinklet reklameserie fra Tiedemands tobakk. Den «blide og bløde» sørlandsdialekten danner en del av konteksten. Bløte konsonanter ledet tankene mot sommeridyllen, og gjennom det de hørte i radioen fikk folk et nærere forhold til lyden av Sørlandet.

I 1931 ble Julius Hougen programsekretær på NRKs kristiansandskontor. Etter at Benneche, Krag og Scott gikk ut av tiden fikk Hougen en fremtredende rolle som regional fortolker. Hougen ble «stemmen fra Sørlandet», og som visesanger, humorist og programleder i maritimt vendte programmer fra etterkrigstiden som «Båt-radioen» og «Natt i sør», kom han til å befeste bildet av Sørlandet, der de turistiske og skjønnlitterære impulsene møttes i en og samme strøm (Sandvand 2010:39–41, 73 ff). Slik *Aftenposten* (07.11. 1986) skrev ved Hougens 80-årsdag, tegnet han gjennom sin programvirksomhet fra 1930 til 1976 «[...] et bilde av en landsdel med holmer og skjær, stillferdighet og blidhet».

I sin mest konsentrerte form møter vi disse forestillingene i *sørlandsvisene*, som særlig ble gjort kjent gjennom Otto Nilsens program «Søndagsposten» fra 1950-årene. Siden har det kommet til andre regionale populære musikkjangre, som den nordnorske visebølgen og «trønderrocken», men sørlandsvisene har hatt en bemerkelsesverdig kontinuitet når det gjelder form og innhold. Selv visene som ble skrevet under den ellers nokså radikale «visebølgen» i 1970-årene rommer ikke den ringeste form for protest eller systemkritikk. Like fullt var de velegnet for allsang, og ble et samlende kulturtrekk for regionen – det vil si for *sørlandskysten*.²³

Det «Sørlandet» som ble formidlet gjennom visene var nemlig utelukkende kyststrekningen, og da særlig det turistiske bildet av denne, med et begrenset symbolrepertoar som blant annet inneholdt måkeskrik, «tean i tanga» og Marna-motorens tøff-tøff. I denne forestillingsverdenen ble de indre delene av regionen helt borte. Fortsatt har mange i indre Agder motforestillinger mot Krag's sørlandsbegrep, på tross av at dette opprinnelig var ment å dekke hele landsdelen fra hei til hav (Andreassen 1994:26 ff).

I en artikkel om sang og regional identitet behandler folkloristen Velle Espeland (1999:148–149) sørlandsvisene, og konkluderer med at «[e]in feriedraum egner seg dårleg som identifikasjonsobjekt». Mange sørlendirer vil nok være uenige i dette. Som Espeland selv peker på, tar de del i de samme rekreasjonspraksisene som de besøkende turistene, og identifiserer seg derfor med det turistiske bildet. Sørlandsvisene synges med like stor stolthet som agrarromantiske bygdeviser andre steder i landet. Slik den tyske kulturhistorikeren Herman Bausinger (1998:27) har pekt på, er det et symbiotisk forhold mellom kunstnerens iscenesettelse av et sted, regional identifikasjon og utviklingen av turistdestinasjoner. Resultatet var for Sørlandets del at det ble rendyrket sterke forestillinger om regionen, der det ikke lar seg trekke klare skarpe skiller mellom tilskrivelse og selvtilskrivelse.²⁴

Konklusjoner

Det er på tide å oppsummere. Med Paasis terminologi kan vi si at Sørlandet i første del av 1900-tallet ble etablert som en territoriell og symbolsk størrelse og fikk en rolle i samfunnets romlige forståelse. Landsdelen manglet likevel felles organer eller funksjonalitet som gjør det rimelig å betegne den som en institusjonell størrelse eller administrativ region. På denne bakgrunn synes det mest rimelig å betegne Sørlandet som en referanseregion eller identitetsregion.

Hva var det så egentlig som gjorde at det ble knyttet felles referanser eller identitet til dette området – hvordan ble Sørlandet til Sørlandet? Ideen om landskaps særpreg i sør ble først til i billedkunsten, men det var initiativene til en sterk enkeltaktør som gjorde at det ble befestet en oppfatning av Sørlandet som en egen landsdel. Vilhelm Krag så på seg selv som en regional strateg og lanserte i 1902 et nytt

landsdelsnavn som ble naturalisert både i den regionale og den nasjonale offentligheten bare i løpet av ti–femten år. Dette falt i samtiden sammen med en interesse for å øke kjennskapen til alle deler av landet og et behov for flere nasjonale representasjoner.

Den regionale integrasjonen på Sørlandet ble fremmet ved hjelp av en rekke fylkesoverskridende organisasjoner. Av disse hadde Sørlandsforeningen et rent regionalistisk formål og arbeidet særlig med å få bedre kommunikasjoner til landsdelen. Da kampen for å få Sørlandsbanen lyktes, svant arbeidet inn. Noen år senere, spilte et ungdomslag i Oslo, Sørlandslaget, en viktig rolle i den vellykkede kampanjen for å få turister til Sørlandet. Laget var også viktig i andre sammenhenger når det gjaldt å definere og rendyrke den sørlandske regionaliteten.

Media spilte en sentral rolle i utviklingen av den regionale identifikasjonen. Særlig gjaldt dette kristiansandavisen *Fædrelandsvennen*. Gjennom både nyhetsformidling, petitjournalistikk og i kronikker rammet avisen stoffet inn territorielt og bidro til å befeste oppfatningene om hva regionen var og hva den skulle stå for. Opprettelsen av NRK Sørlandet virket i samme retning, og kommuniserte også forestillinger om regionen til et nasjonalt publikum.

Essensialiseringer fordrer seleksjon, og det som var «sørlandsk» ble i de fleste sammenhenger knyttet til bildet som var skapt av den turistiske sørlandskystidyllen. Innenfor så vel reklame, kunst, skjønnlitteratur og beskrivelser med faktuelle ambisjoner finner vi en høy grad av intertekstualitet. Når så mange kanaler samtidig formidlet bildet av «sol, sommer, Sørland» med den blide sørlending som kulisse, fikk slike oppfatninger feste seg. Når det gjelder denne kampanjen er det ingen tvil om at Krag's sørlandsbegrep var helt sentralt. Uten et samlende regionbegrep kunne resultatet

ha blitt en rivaliserende markedsføring av lokale turistdestinasjoner.

På tross av at de indre delene av Sørlandet ikke ble omfattet av turismen, viser nyere undersøkelser at dagens sørlendinger har en sterk identifikasjon knyttet til regionen. Hovedårsaken til dette er den bevisste merkevarebyggingen av landsdelen som foregikk i mellomkrigstiden, med de skjønnlitterære beskrivelsene som et effektivt bakteppe. Slik ble turismen grunnleggende for at Sørlandet ble «sørlandifisert».

Noter

1. Artikkelen er bygget på forfatterens PhD-avhandling i historie (Hundstad 2013a). Det viktigste kildematerialet for avhandlingen er ca. 7 300 utvalgte oppslag fra lokale, regionale og nasjonale aviser og ukeblader.
2. Begrepet *mental mapping* er konseptualisert av den amerikanske historikeren Larry Wolff (Wolff 1996). Han henter inspirasjon fra den palestinske litteraturhistorikeren Edward Saïd, som bruker begrepet *imaginative geography* (Saïd 1991:49).
3. For en gjennomgang av regionalhistorisk litteratur med hovedvekt på Norge og Skandinavia for øvrig, se: Hundstad 2013b:48 ff.
4. Da det i 1913 ble diskutert å endre navnet på Vestlandsbanen til Sørlandsbanen, forsvarte *Bergens Tidende* (21.05. 1913) det nye navnet. Avisen hevdet at man alltid hadde dratt på smilebåndet når man på Østlandet hadde omtalt sørlandsbyer som Arendal og Kristiansand som «Vestlandet».
5. Det er skrevet to biografier om Krag: Ingebretsen 1942 og Opstad 2002. Flere av Krag's tekster er gitt ut av Jostein Andreassen.
6. For eksempler, se Hundstad 2013b:103–104.
7. Odelstingsproposisjon nr. 55 1918:1, Odelstingsforhandlinger 1918, nr. 172, Hoel 2011:394–397).
8. Stortingsforhandlinger nr. 192, 04.05. 1911, nr. 174, 09.05. 1912, nr. 167, 28.05. 1913.
9. *Illustreret Norsk Konserverleksikon*. Bd. 5. Oslo, Aschehoug forlag.
10. «Nordnorsk reisning» var et slagord for den nordnorske regionalismen (se Niemi 1997:444), mens foreningen «Østlandsk reisning» var målpolitisk vinklet (se Jahr 1978).
11. Fylkestingsforhandlinger for Rogaland 1925, sak nr. 143.
12. Om Sørlandslaget, se for øvrig: Hundstad 2013c:48 ff, Hole, Follerås, Tvedt og Langmyr

- (red.) 1982, Songedal 1997.
13. Sørlandslaget i Oslos arkiv, scrapbook, udatert avisutklipp.
 14. Det samme fenomenet ser vi i Sverige, noe Per Fransson har skildret i sin avhandling *Landskapet som lärbok* (2010). Selma Lagerlöf skrev sin velkjente bok om Nils Holgerssons reise gjennom Sverige (utgitt 1906–1907) på oppdrag av skoleverket. Utviklingen innen den såkalte reformpedagogikken vektla lokalkunnskapens rolle for å oppdra gode samfunnsborgere (Fransson 2010:63 ff, 191, 237 ff, Löfgren 1993:90). Se også: Löfgren 1994, Nielsen 1998: 79–81.
 15. Se omtale i: *Aftenposten* 30.01. 1929, 22.04. 1929, *Arbeiderbladet* 22.04. 1929, *Tidens Tegn* 22.04. 1929, *Den 17de Mai* 15.02. 1929.
 16. Om utviklingen av norsk og sørlandsk strandliv, se for øvrig: Hundstad 2013d.
 17. For utfyllende lesning om utviklingen av sørlandsk turisme og rekreasjon, se: Austarheim 2002, Johnsen 2002ab, Hundstad 2011, 2013d.
 18. Om uthavnssamfunnene på Sørlandet, se for øvrig: Hundstad 2004. Kunsternes oppdagelse av periferere kystsamfunn er et internasjonalt fenomen, se f.eks.: Löfgren 1999:115–116, 143.
 19. Se for øvrig: Duncan 1978, Knudsen 2002:38.
 20. Se også: Scott 2010.
 21. Arbo 1895 etc., se for øvrig: Kyllingstad 2004:20 ff.
 22. Se f.eks.: Ludvig Daae i *Morgenbladet* 03.03. 1868, Koht 1926:334.
 23. Eyvind og Ivar Bøksle utga i 1972 den første samlingen av sørlandsviser på plate, og i 1974 publiserte de også den første regionale viseboka (Bøksle og Bøksle 1974). For en analyse av sørlandsvisene, se ellers: Hundstad 2013b: 145 ff, samt: Espeland 1999.
 24. Kritik mot dette bildet av Sørlandet lar seg først spore fra 1980-årene, med Gunvald Opstads (1983) oppgjør med det han kalte «sørlanderiet». Det faller utenfor rammene av artikkelen å analysere denne debatten her, se ellers: Hundstad 2013b: 158 ff.
- Litteratur**
- Andersen, Tryggve 1900. *Mod kvæld*. Kristiania, John Fredriksons Forlag.
- Anderson, Benedict 2006. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London og New York, Verso Books. (Førsteutgave 1983).
- Andreassen, Jostein (red.) 1992. *Vilhelm Krag skriver...* Hefte I. *Avis- og tids-* *skriftartikler av Vilhelm Krag*. Søgne, eget forlag.
- Andreassen, Jostein 1994. *Begrepet Sørlandet – en historisk oversikt*. Søgne, eget forlag.
- Arbo, Carl Oscar Eugen 1895. *Fortsatte Bidrag til Nordmændenes Anthropologi*. Bd. III. *Stavanger Amt*. Nr. 6 i *Videnskabselskabets Skrifter*. I. *Matemathisk-naturv. Klasse*. Kristiania.
- Aronsson, Peter 1995. *Regionernas roll i Sveriges historia*. ERU-rapport nr. 91. Stockholm, Fritzes.
- Aslaksen, Marit 2002. Sørlandslosen i litteraturen. *Agder Historielags årsskrift*, nr. 78, s. 139–146.
- Austarheim, Hilde Larsen (red.) 2002. *Sol, sommer, Sabeltann*. *Sørlandsturismen i 100*. Arendal, Sørlandet i 100.
- Baldersheim, Harald og Oddbjørn Knutsen 2006. Regional identitet og politisk kultur: Sørlandsprofiler. I *Interreg IIIB. Nordsjøprogrammet. Town-Net – Agderbyen*. Rapport 3. *Regional identitet*. Kristiansand, Vest-Agder fylkeskommune, s. 30–42.
- Bausinger, Hermann 1998. Orientations in Nineteenth-century Tourism. I Heinz-Gerhard Haupt, Michael G. Müller og Stuart Woolf (red.). *Regional and National Identities in Europe in the XIXth and XXth Centuries*. *European Forum*. Vol. 1. Florence, European University Institute, European Forum, Centre for Advanced Studies, s. 25–66.
- Benneche, Olaf 1925. Sørlandsforeningen. I Jens Dahl (red.). *Sørlandsheftet*. Oslo, Tønsbergs forlag, ikke paginert.
- Bergesen, Helge Ole 2005. *Kraft, Mod og Haab*. *Signal Bergesen – samfunnsbygger av 1905-generasjonen*. Stavanger, Wigestrand Forlag.
- Blomberg, Barbro og Sven-Olof Lindquist (red.) 1994. *Den regionala särarten*. Lund, Studentlitteratur.

- Bøksle, Eivind og Ivar Bøksle (red.) 1974. *Sørlandsviser*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.
- Castensson, Reinhold 1994. Region – ett mångfaldigt begrepp. Om olika regionala indelningar. I Blomberg og Lindquist 1994, s. 40–54.
- Duncan, James S. 1978. The Social Construction of Unreality; an Interactionist Approach to the Tourist's Cognition of Environment. I David Ley og Marwin Samuels (red.). *Humanistic Geography. Prospects and Problems*. Chicago, Maaroufa Press, s. 269–282.
- Espeland, Velle 1999. Song og regional identitet. I Knut Aukrust og Anne Eriksen (red.). *Kunnskap om kultur. Folkloristiske dialoger*. Oslo, Novus forlag, s. 132–150.
- Fløystad, Ingeborg 2007. *Agders historie 1641–1723. Bønder, byvekst og borgarar*. Kristiansand, Agder Historielag.
- Gregersen, Nils Jørgen 1900. Jagtliv i Norge. I Rolfsen, bd. II, s. 429–437.
- Fransson, Per 2010. *Landskapet som lärobok. Regionalitet och medborgarfostran i Jämtland kring sekelskiftet 1900*. Lund, Sekel Bokförlag.
- Frisvoll, Svein 2003. *Regional identitet og Fjellregionen. Har regionaliseringen av Fjellregionen ført til dannelsen av en regional identitet?* Notat nr. 4/03, Norsk senter for bygdeforskning, Trondheim, Universitetsenteret, Dragvoll.
- Hamsun, Knut 1892. *Mysterier*. København, P.G. Philipsens Forlag
- Hegard, Tonte 1984. *Romantikk og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Hemmer, Bjørn 1995. *Sørlandet og litteraturen*. Kristiansand, Høyskoleforlaget.
- Hodne, Ørnulf 1994. *Folk og fritid. En mellomkrigsstudie i norsk arbeiderbevegelse*. Oslo, Novus forlag.
- Hoel, Oddmund Løkensgaard 2011. *Norsk målreising*. Bd. 2. *Mål og modernisering*. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Hole, Arvid, Tone B. Follerås, Sigurd Tvedt og Harald Langemyr (red.) 1982. *Sørlandslaget. Festskrift ved 60-årsjubileet*. Oslo, eget forlag.
- Hundstad, Dag 2004. *Sørlandske uthavnssamfunn – fra maritime monokulturer til fritidssamfunn*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen, Historisk institutt.
- Hundstad, Dag 2011. A «Norwegian Riviera» in the Making: The Development of Coastal Tourism and Recreation in southern Norway in the Interwar Period. *Journal of Tourism History*, vol. 3(2), s. 109–128.
- Hundstad, Dag 2013a. *Sørlandet – fra «terra incognita» til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme*. PhD-avhandling i historie, Universitetet i Bergen.
- Hundstad, Dag 2013b. Regionbygging i sør. Institusjonaliseringen av en norsk landsdel som referanseregion og diskursivt rom. I Hundstad 2013a (egen paginering).
- Hundstad, Dag 2013c. Sørlandsk reising. Organisert sørlandsk regionalisme i mellomkrigstiden. I Hundstad 2013a (egen paginering).
- Hundstad, Dag 2013d. «...som Zebraer paa Sjøsandene» Etableringen av et moderne badeliv på sørlandskysten i mellomkrigstiden – brytninger og strømninger. I Berit Eide Johnsen (red.). *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning. Artikler fra Agderseminaret 2012*. Kristiansand, Cappelen Damm Akademisk, s. 161–196.
- Hundstad, Dag 2014. Kystkultur. Et begrephistorisk perspektiv. I Elisabeth S. Koren og Frode Kvalø (red.). *Hundre år over og under vann. Kapitler om*

- maritim historie og arkeologi i anledning Norsk Maritimt Museums hundreårsjubileum*. Oslo, Novus forlag, s. 42–77.
- Hundstad, Dag 2015. *Agder Historielag 1914–2014 – en lokalhistorisk reise*. Kristiansand, Agder Historielag.
- Ingebretsen, Herman Smitt 1942. *En dikter og en herre. Vilhelm Krag's liv og diktning*. Oslo, Aschehoug forlag.
- Jahr, Ernst Håkon 1978. *Østlandsmåla fram! Ei bok om rørsla østlandsk reising*. Tromsø, Universitetsforlaget.
- Johnsen, Berit Eide 2002a. Med lua i handa? Ferierende og fastboende gjennom hundre år. I Knudsen og Skjeie 2002, s. 249–272.
- Johnsen, Berit Eide 2002b. Sommergjester alle veier. I Austarheim 2002, s. 14–21.
- Johnsen, Berit Eide 2008. Images of Sørlandet: The Skagerrak Coast of Norway – Representations and stereotypes, and the fight against them. I Auvo Kostiaainen og Taina Syrjämaa (red.). *Touring the Past. Uses of History in Tourism*. Joensuu/Savonlinna, The Finnish University Network for Tourism Studies, s. 20–40.
- Johnsen, Berit Eide 2010. Skippere, sommergjester og Sabeltann. Sørlandske stereotyper fra 1800-tallet og fram til i dag. I Berit Eide Johnsen (red.). *Sørlandsk kultur. Mangfoldet og motsetningene. Agderseminaret 2009*. Kristiansand, Høyskoleforlaget, s. 37–68.
- Keating, Michael 1997. The Political Economy of Regionalism. I Michael Keating og John Loughlin (red.). *The Political Economy of Regionalism*. London, Routledge, s. 17–40.
- Knudsen, Jon P. 2002. Makt i regional fasong. I Knudsen og Skjeie 2002, s. 31–47.
- Knudsen, Jon P. og Hege Skjeie (red.) 2002. *Hvitt stakitt og fiberoptikk; regionale myter – regional makt*. Kristiansand, Høyskoleforlaget.
- Knudtzon, Hans Thomas 1918. *Amtmand Knudtzons foredrag ved Sørlands-møtet paa Kristiansands børs 18. juni 1918*. Særtrykk.
- Koht, Halvdan 1926. *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Oslo. Aschehoug forlag.
- Koren, Daniel 1914. *Omkring Lindesnes. Billeder fra og opplysninger om Lister og Mandals amt*. Kristiania, Aschehoug forlag.
- Krag, Vilhelm 1912. *Hos Maarten og Silius*. Kristiania, Aschehoug forlag.
- Kristiansen, Eva (red.). 2010. *Agdesiden. Sørlandet, slik Gabriel Scott så det*. Lillesand, Gabriel Scott Selskabet.
- Kullgren, Carina 2000. *Ack Värmeland. Regionalitet i diskurs og praktik*. Doktorgradsavhandling. Göteborgs Universitet.
- Kyllingstad, Jon Røyne 2004. *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Lerheim, Karen og Ingebjørg Ydstie (red.) 2006. *Livskraft: Vitalismen som kunstnerisk impuls 1900–1930*. Oslo, Munch-museet.
- Lovoll, Odd S. 1975. *A folk epic: the Bygdelag in America*. Norwegian-American Historical Association, Boston, Twayne Publishers.
- Lysgård, Hans Kjetil. 2001. *Produksjon av rom og identitet i transnasjonale regioner. Et eksempel fra det politiske samarbeidet i Midt-Norden*. Dr. polit-avhandling i geografi, NTNU.
- Löfgren, Orvar 1993. Nationella arenor. I Billy Ehn, Jonas Frykman og Orvar Löfgren. *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm, Natur & Kultur Akademisk, s. 22–117.
- Löfgren, Orvar 1994. Kurhotell, pensionat och sommarland. Turisternas sverige-

- karta. I Blomberg og Lindquist 1994, s. 140–151.
- Löfgren, Orvar 1999. *On Holiday: A History of Vacationing*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Myrstad, Bjarne 1974. Bygdelagssamskipnaden gjennom 50 år. I *Bygdelagssamskipnaden i Oslo 1923–1973*. Oslo, Bygdelagssamskipnaden i Oslo, s. 16–54.
- Nielsen, May-Brith Ohman 1995. Besynge og beskrive... Å spore vestlendingen i tale og tabeller. I Reidun Høydal (red.). *Nasjon – region – profesjon. Vestlands-læraren 1840–1940*. KULTs skriftserie nr. 45. Oslo, Norges Forskningsråd, s. 43–86.
- Nielsen, May-Brith Ohman 1998. Nasjonen som stridsemne og samlingsmerke. I Egil Børre Johnsen og Trond Berg Eriksen (red.). *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*. Bd. II. 1920–1995. Oslo, s. 75–89.
- Niemi, Einar 1993. Regionalism in the North: the Creation of «North Norway». *Acta Borealia*, vol. 10(2), s. 33–46.
- Niemi, Einar 1997. Regionalismens janusansikt: modernisering og motkultur. I Bjørn-Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.). *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotnkonferansen 27.–29. mai 1996*. Senter for samiske studier. Skriftserie. Nr. 4, s. 435–452.
- Niemi, Einar 2007. North Norway. An Invention? *Journal of Northern Studies*, vol. 1(1–2), s. 81–94.
- Nordmark, Dag 1989. *Det förenande samtalet. Om norrländsk lokalpress och den borgerliga offentlighetens etablering under 1800-talets första hälft*. Stockholm, Carlsson Bokförlag.
- Opstad, Gunvald 1983. *Sol sommer sørland!* Spangereid, Sampress forlag.
- Opstad, Gunvald 2002. *Fandango! En biografi om Vilhelm Krag*. Bergen, Vigmostad & Bjørke.
- Paasi, Anssi 1986. The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, vol. 164(1), s. 105–146.
- Rolfsen, Nordahl (red.) 1900. *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. I–II. Kristiania, Cammermeyers Forlag.
- Ross, Hans 1895. *Norsk Ordbog af Hans Ross. Tillæg til «Norsk Ordbog» af Ivar Aasen*. Kristiania, Cammermeyers forlag.
- Ross, Hans 2010 [1897]. «Lister». *Causeries, eller om man vil, foredrag holdt i Private Liberale Klub i vintren 1897 og senere andensteds*. Vanse, Klokkhammer forlag.
- Saïd, Edward 1991. *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*. London og New York, Penguin Books. (Førsteutgave 1978).
- Salomonsson, Anders 1979. *Gotlandsdricka. Traditionell kultur som regional identitetssymbol. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund*. Nr. 10. Karlstad, Press förlag.
- Sandvand, Johan-Christian 2010. *Har du hørt ... 80 år med begivenheter skildret av NRK Sørlandet*. Tvedestrand, Bokbyen forlag.
- Scott, Gabriel. 1898. *Fugl Fønix*. Kristiania, John Fredriksons Forlag.
- Scott, Gabriel 1928. *Fant: Et blad av de reisendes bok*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.
- Scott, Gabriel 1936. Sørlandet. I Werner Werenskiold (red.). *Norge vårt land*. Bd. 2. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, s. 1–96.

- Scott, Gabriel 1918. *Kilden. Brev om fiskeren Markus*. Kristiania, Aschehoug forlag.
- Scott, Gabriel 2010 [1922]. Sørlandet, indtryk, stemninger, bilder. I Kristiansen 2010.
- Seland, Bjørg 2001. *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. Doktoravhandling i historie, Universitetet i Bergen.
- Seland, Bjørg 2007. Sørlandsk identitet – det vi valgte og det vi valgte bort. *Heimen*, vol. 44(2), s. 109–115.
- Slettan, Bjørn 1992. «O, at jeg kunde min Jesum prise». *Folkelig religiøsitet og vekkesliv på Agder på 1800-tallet*. Oslo, NAVF, Universitetsforlaget.
- Slettan, Bjørn 1998. *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen – grunnfeste i jorda*. Kristiansand, Agder Historielag.
- Songedal, Karl Jørgen 1997. Hovedpunkter fra lagets historie. I *Sørlandslaget 75 år. 1922–1997*. Oslo, eget forlag, s. 5–11.
- Syssner, Josefina 2006. *What kind of Regionalism? Regionalism and Region Building in Northern European Peripheries*. Frankfurt, Peter Lang Publishing House.
- Sørensen, Øystein 2001. *Kampen om Norges sjel*. Bd. 3 i Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen (red.). *Norsk idéhistorie*. Oslo, Aschehoug forlag.
- Wolff, Larry 1996. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press.
- Østerud, Øyvind 1994. *Hva er nasjonalisme?* Oslo, Universitetsforlaget.
- Aas, Steinar 2012. *Å eg minnest. Regionbyggere i hovedstaden. Nordlendingernes forening 1862–2012*. Stamsund, Orkana Akademisk.

Aviser og ukeblader

Aftenposten
Agderposten
Arbeiderbladet
Bergens Tidende
Christianssands Tidende
Dagbladet
Den 17de Mai
Folketanken
Fædrelandsvennen
Lindesnes
Morgenbladet
Nationen
Sørlandet
Tidens Tegn

Trykte kilder

Fylkestingsforhandlinger for Rogaland 1925
 Odelstingsforhandlinger 1918, nr. 172
 Odelstingsproposisjon 1918, nr. 55
 Stortingsforhandlinger 1911, nr. 192
 Stortingsforhandlinger 1912, nr. 174
 Stortingsforhandlinger 1913, nr. 167

Utrykte kilder

Sørlandslaget i Oslos arkiv, scrapbook